

Ա. Ա. ՄՆԱՏԱԿԱՆՅԱՆ

**ՍԱՆԱՀԻՆ ԵՎ ՀԱՂՊԱՏԻ ՄԵՆԱՍՏԱՆՆԵՐԻ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ**

(Այդ հաստատությունների հիմնադրման 1000-ամյակի առթիվ)

Հեռավոր ժամանակներից Անդրլուվկա-
տում, Ասիայի և Եվրոպայի սահմանի վրա,
ընկած էր բավականին ընդարձակ մի աշ-
խարհ՝ պատմական Հայաստանը: Իր անկա-
խության դարերում այն համարվում էր ժա-
մանակի քաղաքակիրթ և հզոր պետություն-
ներից մեկը, իսկ նվաճված տարիներից՝ մա-
քառումներով և թագավորություններով հյի
մի վտանգ՝ բոլոր իշխողների համար: Բա-
վական էր, որ հանգամանքները ներեին, և
նա նորից ոտքի կկանգներ իր ողջ մեծու-
թյամբ և ստեղծագործական բնատուր հան-
ճարով: Դրա փայլուն ապացույցներից մեկն
էր հայոց Բագրատունյաց թագավորության
ծնունդն ու հերոսական պատմությունը: Մեծ
չէր նրա գոյատևման շրջանը. ընդամենը եր-
կու դար, այն էլ հաճախակի բռնկվող պա-
տերազմական գործողություններով լի. բայց
մեծ եղավ նրա յոդած ազդեցությունը ոչ մի-
այն հայ ժողովրդի, այլև ողջ մարդկության
պատմության մատյանում: Աղթամարն ու
Անի, Հաղպատն ու Սամահինը, Գրիգոր
Նարեկացին ու Գրիգոր Մագիստրոսը, Հով-
հաննես Սարկավազն ու Մխիթար Գուշը,
«Սասունցի Գավիթ» էպոսն ու մեր քարձը-
արվեստ հայրենիները բավական էին հայ ժո-
ղովրդին դասելու իր ժամանակի ամենաա-
ռաջավոր երկրների շարքը: Իսկ եթե հիշենք
նաև Կիլիկյան Հայաստանի ծնունդն ու ծաղ-
կումը, նրա քաղաքներն ու տաճարները,
քերդեյն ու ամրոցները, ինչպես նաև աշ-
խարհին պարզևած նրա տիտանների՝ Ներ-
սես Ծնորհայուն և Թորոս Ռուպինին, Ներ-
սես Լամբրոնացուն ու Վարդան Այգեկցուն,
ապա պատկերն ավելի պարզ կլինի, որով-
հետև այդ թագավորությունը Բագրատունի-
ների ռազմա-քաղաքական, սոցիալ-տնտե-

սական, կրթա-մշակութային կյանքի գոյա-
տեվման մի նորորակ բունկումն էր՝ Միջերկ-
րական ծովի քարձրադիր ափերին:
Հայ ժողովրդի հոգևոր հարստություննե-
րին քաջատեղյակ ռուս գիտնական Վ.
Բրյուսովը, խոսելով Բագրատունիների ժա-
մանակաշրջանի գիտության և գրականու-
թյան զարգացման աստիճանի մասին,
գրում է.
«Այդ դարաշրջանի ստեղծագործություն-
ները վկայում են, որ հայ գիտնականների ի-
մացությունների մակարդակը 10—11-րդ դդ.
ոչնչով պակաս չէր նրանց եվրոպացի գըր-
չակիցներից»: «Բոլոր հիմքերը կան ասելու,
որ Բագրատունիների ժամանակաշրջանում
կրթության միջին մակարդակը Հայաստա-
նում եվրոպական այն ժամանակվա մի քա-
նի երկրներից բավականաչափ քարձր էր»: Ստեղծված գրական արտադրանքը՝ այն
ժամանակվա քանաստեղծությունը, արդեն
բովանդակում է հաջորդ դարերի փարթամ
ծաղկումի առումները և մի շարք առումներով
մնում է յգերազանցված»¹:
Բագրատունիների թագավորության անդ-
րանիկ քայլը եղավ որոնել Արտաշեսյան և
Արշակունի թագավորների ազգաբանական
ու պետական սահմանները: Գեթ հյուսիսում
դա նրանց հաջողվեց: Հիշենք Հովհաննես
Դրասխանակերտցու վկայությունը հայոց
Սմբատ Առաջինի տիրությունների մասին. «Եւ
այսպէս, ձգտեալ անեցուցանէր գշտիդ տե-
րութեան իւրոյ յարևմտից հիւսիսոյ մինչև
ցկարնոյ քաղաք, և անոր ևս քան գկղարջս՝
քերեալ մինչև առ ափն ծովուն մեծի, և մինչև

¹ В. Брюсов, Летопись исторических судеб вря-
мянекого народа, Ереван. 1940, стр. 87.

գսահմանն Եզերացոց և մինչև ցատորոտ մեծի լեքինն Կովկասու, զԳուգարացիս և զԾաւարս մինչև ցԴուռն Ալանաց»:

Բագրատունիների թագավորությունն իր քառաքական և տնտեսական խնդիրներից բացի, հատուկ ուշադրություն նվիրեց նաև երկրի կրթական, լուսավորական և առհասարակ մշակութային հարցերին: Մաշտոցյան դպրության հալածական ավանդները, որ թիկունքում ունենին 5-րդ դարի ոսկեդեմիկ դպրությունը, մտան զարգացման նոր հունի մեջ:

Բագրատունյաց թագավորական տան նախաձեռնություններից մեկը, և թերևս ամենաարդյունավետը, եղավ Սանահին և Հաղպատ մենաստանների ստեղծումը: Անշուշտ, դրանք կենտրոններ էին, ուր պիտի հոգացվեին ժամանակի կրոնական պետքերը, բայց դրանք միաժամանակ այդ օրերի բարձրագույն ուսումնական հաստատություններն էին:

Պատկերավոր մտածած լինելու համար եթե թույլ տանք մեզ 8—13-րդ դարերը պատկերացնել համատարած գիշերվա սեփությանը, ապա այդ խավարը փարատող ամենահզոր ջահերը կտեսնենք հաղպատ-սանահինյան բարձուրքներում, հետո նաև՝ Գրանց լծակից Նոր Գետիկում, մեկ էլ՝ Ռեռավոր Կիլիկիայում: Այստեղից հասկանալի է, թե որքան մեծ դեր ու ճակատագրական անելիքներ էին վիճակված մայր հայրենիքի այդ սրբազան օջախներին: Այդտեղ, այդ լեռնագագաթներին մի կողմից մարմնավորվում էին հայ ժողովրդի ճարտարապետական փայլուն կարողությունները, քանդակագործական բարձրաճաշակ արվեստը, իսկ մյուս կողմից՝ ծաղկում էին գրչության, մանրանկարչության և մանավանդ գիտության, գեղարվեստական գրականության, մանկավարժական ուսումնառության բնագավառները: Հիրավի, հոգևոր սննդի լուսավոր աղբյուրներ, որոնք դարեր շարունակ ռոզգեցին հայ միտքն ու մշակույթը:

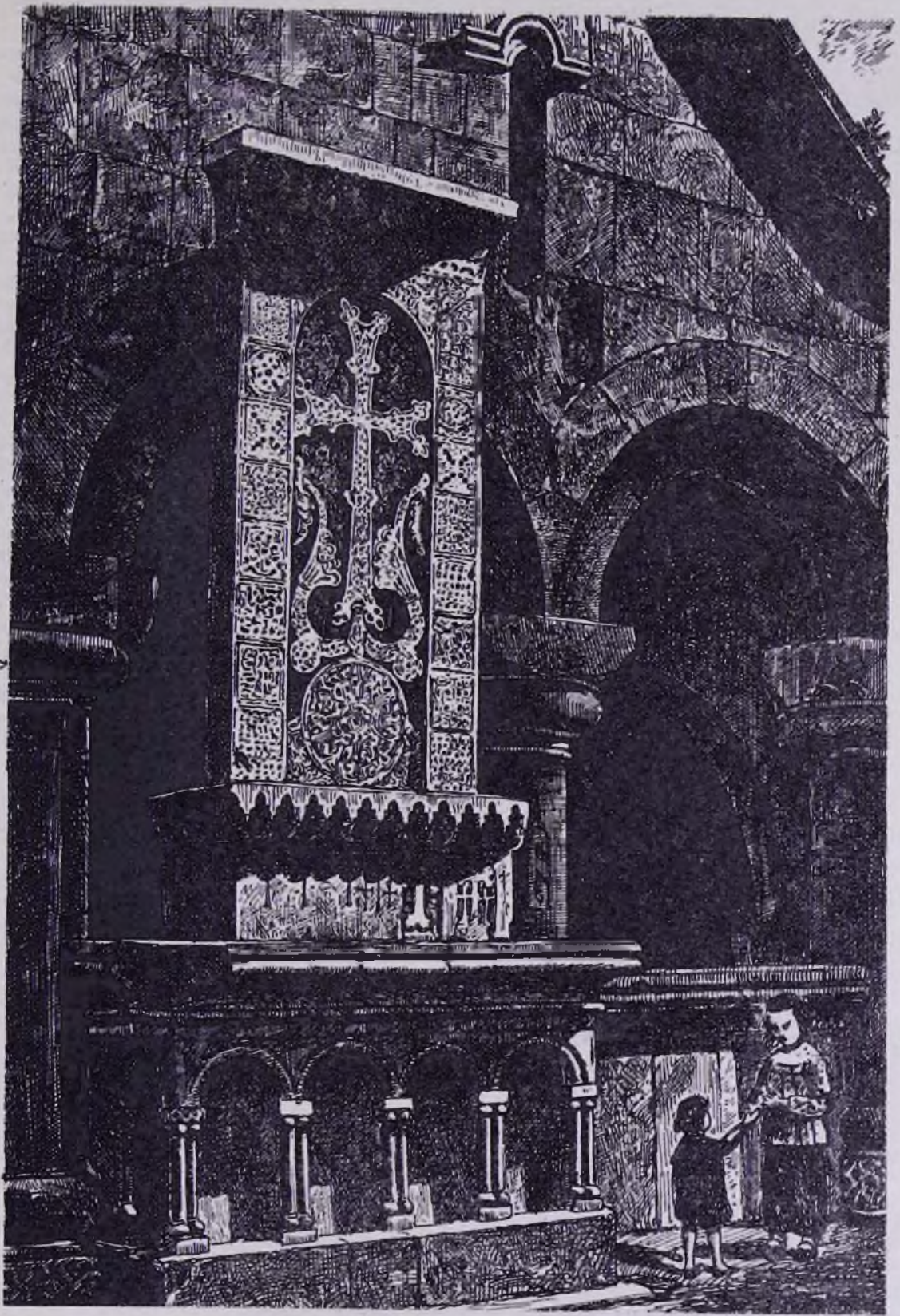
Հայ կնոջ անունը հաճախ է հնչել մեր կյանքի ճակատագրական, ինչպես և առօրյա իրադարձություններում: Սանահինն ու Հաղպատն էլ կանացի նախաձեռնության արգասիք հանդիսացան: Բագրատունյաց Աշոտ Երրորդ կամ Ողորմած թագավորի ուսումնասեր կինը՝ Խոսրովանուշ թագուհին

էր այս անգամ, որ միտք հղացավ Հայոց աշխարհին իր պարզևած երկու արքայազուն զավակների՝ Սեբաստի և Գուրգենի արևշատության համար կերտել երկու անգուգական կոթողներ՝ Սանահինի և Հաղպատի աստվածամերձ բարձուրքներում: Բարեբախտ զուգահեյությունը նույն ժամանակաշրջանում Տրդատ ճարտարապետը, որի հանձնարով էլ, ըստ որոշ տվյալների, մարմնավորվեցին Խոսրովանուշ թագուհու երուզանքները:

Սանահինը հիմնադրվեց 987, իսկ Հաղպատը՝ 977 թվականին: Ծուռով այնտեղ հավաքվեցին կես հազարից ավելի մտավորականներ, հոգևորականներ, ճգնավորներ, որպեսզի ոչ միայն աղոթքով ու ճգնությամբ, այլև մտքի ու արվեստի նորակերտ հրաշալիքներով իսկապես հավերժացնեին Բագրատունյաց տոհմի և նրանց ծնող սերունդների հիշատակը:

Այդտեղ, Սանահինի և Հաղպատի կրթչախներում իրենց մեծահարուստ գիտելիքներն ի սպաս դրին հայ դպրության զարգացման գործին այնպիսի խոշոր դեմքեր, ինչպիսիներից են Դիոսկորոս կաթողիկոսը, Անանիա Սանահնեցին, Գրիգոր Մագիստրոսը, Հովհաննես Սարկավազը, Գրիգոր Տուրեորդին և ուրիշներ: Մինչև հիմա էլ Սանահինի հույակապ կառույցների մեջ կանգուն է «Մագիստրոսի նեմարանը», որտեղ դասավանդել է հայ իրականության այն ժամանակվա ամենամեծ մտածողը՝ Գրիգոր Մագիստրոսը: Վերջինիս թղթերից և քանաստեղծություններից մեր առաջ հառնում է դեռևս իր ամբողջական գնահատությանն սպասող փիլիսոփան, լեզվաբանը, քերականը, թարգմանիչը, քանաստեղծը, աստվածաբանը, մանկավարժը, տեսաբանը, ինչպես նաև գորականն ու գորավարը: Այդ նա էր, որ ճիշտ գնահատելով պատմական դեպքերի զարգացումը, նկատում էր, թե հայ գրերի գյուտից հետո, սեփական պետության բացակայության պատճառով, գրի և դպրության սքանչելի գյուտը դարձավ լուկ հոգևոր բնագավառի մենաշնորհը: Այժմ, ասում էր նա, երբ սեփական թագավորություն վերատեղծված է, պետք է զարկ տալ աշխարհիկ մանկակրթությանը, նկատի ունենալով պետության և ժողովրդի անմիջական շահերը դրանորդ գիտության և գրականության ստեղծման անհրաժեշտությունը: Դա արդեն մշակույթի աշխարհականացման մեծ երեվոյթի տեսությունն էր՝ մշակված Աճի-Բջնի-Հաղպատ-Սանահին շառավիղով գործող Գրիգոր Մագիստրոսի կողմից: Այդ նա էր, որ մոռացության փոշուր դուրս քաշեց Անա-

² Հովհաննես Գրասխանակերտցի, Պատմություն Հայոց, Թիֆլիս, 1912, էջ 181:

Մանուկի մատուցողի անոթի խոսքերը

(Գրված է Գր. Ամբաստան)

Գիա Շիրակացու գիտական և մանկավարժական աշխատությունները՝ պահանջելով պատշաճ վերաբերմունք: Նրա գրչի տակ էր նաև, որ ծնվեց հայրենասիրական և աշխարհիկ բովանդակությամբ գրված առաջին կանոնավոր բարձրավեստ բանաստեղծությունը: Այստեղ նա, դիմելով ժամանակի երիտասարդությանը, մի կողմից կոչ է անում՝ ելնել երկիր մտած և «Արարարտեանն գագաթ» պղծելու եկած թշնամու դեմ, իսկ մյուս կողմից՝ համահման բանաստեղծություններ գրելու արվեստը սովորել: Ահա այդ հազվագեյ, իր տեսակի մեջ միակ բանաստեղծությունից մի նմուշ, ուր նա զենքի է կոչում ընթերցողին.

Ադէ՛, գինեա՛, գինուորեա՛, սպառագինեա՛,
 դու վառեա...
 Արո, միարեայն դու պնդեա՛, զլայնայիճ
 հայրենիցն,
 Զերեքթեանն մխեա՛, յառաջ մատիր և
 քաղեա՛,
 Այս քեզ հելայն հաս հանդէս և թորգոմ-
 եանն Հայկալ...²

Որքա՞ն աշխարհիկ բանաստեղծական մտածողություն. բավական է այս տողերը թարգմանել աշխարհաբար, և կատացվի ժամանակակից բանաստեղծություն:

Իր նամակներից մեկում նա, արդեն շատ հեռվից, Միջագետքից, կարոտով և արտասովորից հառաչանքով դիմում է Սանահին իր ծանոթներին, ընկերներին՝ «Յիշելով զհայրական ձերոց ծայրագունից խնամս առ մեզ և խրատ և ողորմութեամբ բարեկարգութիւնս, և գերիտասարդացն, որք ի վարժարանս, հոնտորական և երածշտական գնոցայն զմտաւ ածեալ հանդէս և վերցումն և զգեղեցիկ մոլութիւնս և զմանկանցն սաղմոսներգութիւնս քաղցրածաւուրութեամբ վերառեցեալ, որ գրեթէ պետութեանցն և բոլորն երկնային դասու և զօրութեանց գերակատար գտեալք»¹: Այս ուշագրավ տողերում նա Սանահին ուսումնառության, երգասացության, երածշտության և գիտական մրցահանդեսների մակարդակը բարձր է դասում անգամ երեվակալվածից:

Անհարկի չէր լինի այս նամակից հիշել նաև այն տողերը, ուր նկարագրվում է, թե ինչպէս են ապրել տեղի ճգնավորները: Նրանք ժի մորթոց փայտից զգեստաւորեալ... յտտովք վայրենի շատացեալք. և ո-

ւանց մաշկեօք միայն և սուակց պարեգօտի և զգեստո՛ գտալ ամարայնոյ և զսառնամանեացն... ձմերայնոյ... սովու և ծարսու համբերեալք»: Նա պատմում է, որ շատերն էլ, ճիշտ է, կրում էին զգեստ, բայց տակից հագնում էին այնի մորթոց կարկատած, չորացած կշկոտութեւր, որոնց ատամնախոր չոր եզրերը, ժամանակի ընթացքում, կտրատում էին որովայնի մաշկը և պատճառում «տեղեալի» մահ: Գրիգոր Մագիստրոսը միշտ է իր տեսածներից մեկին, որը ձիւ ձարից և անասունների պոչերի մազից խիստ ծանր քորձ էր պատրաստել՝ կոշտ ու կոպիտ հանգուցներով, իսկ ոտքերին ու ձեռքերին՝ «տեղեակապանս երկաթիս և շղթայս և ձեռնակապանս և կանդրիս... Ծանրութիւն երկաթոյն և թոռային էր լտելու ճ և խ» (140, շորջ 45—50 կրգր.): «Ի տերևոց ցաքոյ և ի կորգաց հիւնից աղացեալ թրէին. յարեզակնային տալոյն արարեալ քիթս. և այն իսկ էր նոցա կերակուր և ոչ հաց. այլ ամենեին ջուր, բայց միայն եթ: թթուիկ յեթերորդում ատւրն. և մերկք և րուկանիք և ամենայն գիշեր սաղմոսներգութեամբ...»³: Հետաքրքրական է նաև նրանց առողջության վիճակը. «Զօրութեամբն Աստուծոյ ոչ հիւանդացեալք, այլ քաջողութեամբ իրոյ զակն ի մարմնի բոլոր Արամեանս գտեալք»⁴: Այսինքն, նրանք ողջ հայ ժողովրդի ամենաառողջ մարդիկն էին:

Նման կենսագրություն է ունեցել նաև հրոչակավոր գիտնական և բանաստեղծ Հովհաննես Սարկավագը: Հաղպատի գրիչներից մեկը, հիշելով նրա շիրիմը, գրում է. «Սարկատագի վարդապետի... և թեկալեթ ճգնաւորի սուրբ շիրմիս»⁵: Այս սնունդ-թեփը՝ հոնի կորիզի և ցաքվի տերևի փոշերից է՝ եփված արևի տակ: Այդ նույն Հովհաննես Սարկավագն էր, որ մի քանի օր պատահաբար փակված էր մնացել Հաղպատի վանքի գրատանը: Երբ մի օր դուռը բացելով զարմացած հարցրել են, թե ինչո՞վ է սնվել, նա ցույց է տվել գրապահոցի հին ձեռագրերը՝ ասելով: «Այդ է իմ կերակուր և ըմպելի, զոր կերայ և արբի զաւուրս գայտսսիկ»⁶:

Եվ այս Հովհաննես Սարկավագն էր, որ հաղպատ-սանահինյան լեռնաստանների գագաթներից երկնեց իր մեծահոշակ մաթեմատիկական, տոմարագիտական, պատմա-

² Կ. Կոստանյանց, Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, 1910, էջ 284:
³ Աճղ, էջ 186—187:

¹ Աճղ, էջ 188:
² Աճղ, էջ 189:
³ Լ. Խաչիկյան, Հիշատակարաններ, ԺԵ դար, Ա, էջ 414:
⁴ Կիրակոս Գամեակեցի, Պատմութիւն Հայոց, 1861:

կան, մեկնողական երկերը, հոգեշունչ աղոթքները և մանավանդ «Առ ձագն...» խոհական, դրամատիկական երկարաշունչ քերթվածք: Այս քերթվածում տեսական ծանրակշիռ իմացությունների տեսակետից, առաջին անգամ, քննվում և լուծվում է միջնադարի ամենամեծ հարցը՝ բնության և դոգմատիզմի հարաբերության խնդիրը, և այն՝ հոգուտ բնության: Տեսություն, որը ժամանակի համաշխարհային մտածողության ամենագուսավոր կետերից մեկն է: Այստեղ էր, որ ծղկվեց նրա մյուս հանճարեղ միտքը, որով տեսության և փորձի հարաբերության մեջ առաջնությունը տրվում էր փորձին:

Անճնորացությանը գիտությանը, մանկավարժությանը և փիլիսոփայությանը նվիրված Հովհաննես Սարկավագի «դպրոցին մեջ էր, որ առաջին անգամ,—ասում է հայագետ Արշակ Ալպոյանյանը,—հնչեց բացատրությունը նոր մեթոդի մը, որ իր ժամանակին 4—5 հարյուր տարի վերջ Պեյզընի և Տեգարդի կարող գրիչներուն տակ քանաձևված, առաջադիմության գորավոր և արդյունաշատ նոր ազդակ մը պիտի ըլլար»⁹:

Ծանր օրեր տեսան Սանահինն ու Հաղպատը, Անին ու Հայաստանը: Հունական հալածանքներին հաջորդեցին սելջուկյան ավերածությունները, քարոքանդ անող տեղահանությունները: Հովհաննես Սարկավագն իր աղոթախցից երկնյի անհուհին հայեց և մրմնջաց.

Տէ՛ր, տեսանե զվարատումն երամոց աղանեաց քոց՝ յորսոյդաց չարաց,
 Տեսանես զգահավիժութիւն հօտի քո՝ ի զազանաց շաղղակերաց,
 Մի՛ անփոյոթ առներ, աղաչեմք,
 Այլ հալածեա՛... ի վերայ մեր յարձակմունքս...¹⁰

Սրանք են մայր հայրենիքում ծնված այդ օրերի բանաստեղծության հայրենասիրական ջերմ տողերը, և դրանց բնօրրանը Հաղպատն է:

Հաղպատ-սանահինյան մենաստանները դարեր շարունակ եղել են ոչ միայն գիտության, կրթության, լուսավորության տարածման խոշոր կենտրոններ, այլև դրանցից անբաժան՝ գրչության ու մանրակարչության զարգացման վիթխարի օջախներ:

Այստեղ էր, որ, աստիճանաբար, նվիրատվությունների, ընդօրինակությունների և շարադրանքների եղանակով հավաքվեցին մեծ քանակությամբ ձեռագրեր՝ պահանջ առաջացնելով, որ ստեղծվեին նաև հատուկ գրատուն-գրապահոցներ թե՛ մեկում և թե՛ մյուսում:

Անշուշտ, միայն ճգնալիտական կյանքի ու հոգևոր կոչումի նվիրված մարդկանց ջանքերով չէր, որ աճում էին ձեռագրերն ալտեղ: Նրանց թիկունքում կանգնած էին ժամանակի կարող մեծատունները և ժողովուրդը, որոնք արժեքավոր նվիրաբերություններ էին կատարում և՛ վանական հաստատություններին առհասարակ, և՛ գրատուն-գրապահոցներին: Հասկանալի է, որ դա միայն վանքի կարիքների համար չէր, այլ նաև գրչական պարագաներ հայթաթելու և տարբեր վայրերում ընդօրինակություններ պատվիրելու, գնումներ կատարելու համար: Իսկ, ինչպես հայտնի է, Հաղպատ-Սանահինը ոչ միայն, էթե կարելի է ասել, «արտահանում» էին ձեռագրեր, այլև «ներմուծում» հավասարակշռելով իրենց և մյուս օջախների պահանջն ու առաջարկը: Հայտնի է, օրինակ, որ Գրիգոր Տղա կաթողիկոսը (12-րդ դար) Կիլիկիայից դիմում էր Հաղպատ-Սանահին միաբաններին (օրինակ՝ Գրիգոր Տուտեռյուդուն), խնդրելով «մաշկալաթ» (այսինքն մագաղաթ) հին գրքեր: Հայտնի է նաև, որ լուր գրվում էին ձեռագրեր՝ Հաղպատի և Սանահինի համար:

Թե որքան ձեռագրեր են ծնվել Հաղպատում և Սանահնում, ստույգ տվյալներ չունենք: Խոսքը վերաբերում է լոկ պահպանվածին, իսկ պահպանվածը շատ չնչին մասն է ընդհանուր ամբողջության: Ոչ լրիվ տեղեկությունների համաձայն այժմ Հաղպատում գրված ձեռագրերից փրկվածների թիվը հասնում է ընդամենը չորս տասնյակի, իսկ Սանահինից փրկվածներիցը՝ երեք տասնյակի¹¹: Ի՞նչ եղավ մնացածը: Ծանր ճակատագիր էր փհակված գրչական այդ մեծ հարստությանը: Դեռ վաղ ժամանակներում վանական միաբանները, օտար ասպատակություններից փրկելու նպատակով, ձեռագրերը տեղափոխում են մոտակա անդրախոր ձորի անմատչելի քարայրներ:

Թե ինչպիսի նվիրվածություն և անճնագրություն են ցուցաբերել սանահնեցիներն ու հաղպատցիները ազգային այդ սրբություն-

⁹ Ա. Ալպոյանյան, Պատմութիւն հայ դպրոցի, Գառնի, 1947, էջ 270:

¹⁰ «Սովիեր հայկականք», 1884, ԺԷ, էջ 84:

¹¹ Այս տվյալներն առնված են Ա. Մաթևոսյանի «Հայկական գրչական կենտրոններ» մեծարժեք քարտարանից (Մատենադարան):

ները պահպանելու համար, կարելի է պատկերացնել հետևյալ օրինակով: Սանահինի հոշակավոր ավանդամատյանում («Քոթուկ») կարդում ենք. «Իսկ ի ժամանակս ահարէն բռնատրացն շաղաթայիցն եկեալ ի ձորն Անորդեաց վասն աներելոյ վանորէիցն Հաղպատու և Սանահնայ և Կանուքերացն քանդելոյ, ի նոյն գաւրացն յիսնապետ մի առաջ գնացեալ հասեալ Սանահին, ի այն տեղն, որ երեք կրանատրք և երկոտասան սարկաւազունք վանից անաթն, սուրբ նշանք և ըզգետք տարեալ ի արևմտեան կողմն պահեալ և եկեալ պատահեալ ի մէջ տարիին անարէն գաւրացն. բազում նեղութիւն ետուն, թէ սրբութեանց տեղիսն նշանց տան, և միարանքն ոչ կամեցան զսրբութիւն գերի տալ, և անարէնքն սուր եղեալ նահատակեցին երեք կրանատրքն և երկոտասան սարկաւազ: Եւ յետոյ առաջնորդք երեք խաչ կանգնեցին ի վերայ գերեզմանացն, որ մինչև ցայժմ ասի երեք խաչ...»¹²:

Փաստերից երևում է, որ Հաղպատ-Սանահինի քարայրներում ձեռագրեր և հարքստություններ են պահպանվել ոչ թե օրերով, ամիսներով, տարիներով, այլ դարերով: Դեռ հուսալի օրերի չհասած և պահուստները ետ չերթած՝ տեղացիները, նորանոր աղետների պատճառով, դրսում կուտակված հետագայի հարստություններն ու ձեռագրերը տարել և պահել են ուրիշ քարայրներում: Եթե հայտնի է, որ սելջուկ-թաթարական արշավանքների ժամանակ է տեղի ունեցել ձեռագրերի հիմնական հավաքածուի տեղափոխությունը, ապա մեր Մատենադարանում գտնվող Սանահինի ավանդամատյանը, վկայում է, որ ինքը քարայր է մեկնել 18-րդ դարում, որովհետեւ ինքը ծնված է 17-րդ դարում: Այդ մատյանը քարայրից դուրս է բերվել 18-րդ դարի վերջերին և այդ մասին ունի հատուկ հիշատակարան: Հովսեփ արքեպիսկոպոս Արդուրյանը գրում է, թե ինչպես ինքը գալով Սանահին՝ առաքում է «զՍանահնեցի Մուրատենց Առաքել վարդապետն վասն որոնելոյ գրեացն, ի յայրս նորին քացեալ յԱջառաց յայն ընդ քազում գրեանց և զանկակաց գրեալ էր և այս Քեթօուկ գիրքս, որ ունի զօրինակ ամենայն հարկաւոր թղթօցն նոյն վանիցն»¹³: Ստանալով այդ ձեռագիրը՝ նա վերստին նվիրում է Սանահինի վանքին, որտեղից և այն հետո տեղափոխվում է Թիֆլիս, ապա գալիս Մատենադարան:

Որ, իրոք, դրսի աշխարհում, այսինքն՝ Հաղպատ-Սանահինի մեհաստաններում նո-

րից կուտակվել էին ձեռագրեր, այդ մասին և վկայում են Սանահինի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսը 17-րդ դարի կեսերին՝ գրելով. «Եւ ... Սարգիս եպիսկոպոս... նստաք ի յսթոն Սանահինիս...»: Այս նա պատմում է իր մեծամեծ շինարարական, բարենորոգչական աշխատանքների մասին, այդ թվում նաև ձեռագրերի գնման և նորոգման. «Եւ Մովսէս գիրք, (իմա՝ Մովսէս Խորենացի), Յովաննէս գիրք (իմա՝ Հովհ. Դրասխանակերտցի), Միխայել գիրք (Միքայել Ասորի), Վարդան (Արևելցի), Ստեփաննոս (Օրբելյան), Ռըստակէս (Լատիվերցի), Կիրակոս (Գանձակեցի) և գիրք, և կանոնք, անտարանի լուծմունք, շարակնոց, աղթարացոյց գնեցի... և ետու Ս. Աստուածածնի դաս վախմ, և այլ բուն աղմոսարան, և այլ ժամագիրք գնեցի, և այլ՝ հին գրեանք նորոգել ետու, որ ոչ գոյ համար»¹⁴:

Նույն դարի երկրորդ կեսի մասին կա տեղեկություն, որի համաձայն Հաղպատում Միխիթար իշխանը հանդիպում է քազմաթիվ ձեռագրերի. «Գտանէ,—ասում է պատմիչ Հովհաննէս Գրիմեցին,—գերկոսին վերնախորանս սուրբ Գրիգոր եկեղեցոյ լի անհամար գրչագիր և երկաթագիր հնագոյն մատեանք, նոյնպէս և զչորեսին խորանս միջնայարկի զանգակատան»¹⁵:

Հաղպատ-Սանահինի քարայր-պահոցների մասին ուշագրավ տեղեկություն է թույլ վրաց Վախուշտի արքայազնը իր «Վրաստանի աշխարհագրության» մեջ: Ի միջի այլոց, նա այն սխալ պատկերացումն է ունեցել, թե «Հաղպատը և Սանահինը կառուցվել են վրաց թագավորների կողմից», որոնցից իբր թե հետագայում անցել է հայերին: Գալով ձեռագրերի պահոցներին՝ նա գրում է. «Այստեղ, բարձր ժայռի մեջ գտնվում են քազմաթիվ այրեր, իսկ նրանց մեջ պահպանվում են մեծ թվով հին ձեռագրեր, որոնք սակայն չեն կարող օգտագործվել, որովհետեւ անհնար է մարդուն հասնել այդ քարայրները»¹⁶:

Վախուշտին, որ գրել է այս տողերը, հավաստում է, որ մինչև 18-րդ դարի առաջին կեսը քարայր-պահոցներն անձեռնմխելի են եղել:

Բայց ահա գտնվում են մարդիկ, որոնք կարողանում են թափանցել այդ անմատչելի քարայրները և այնտեղից հանել ձեռագրերն

¹² Ձև. № 8091, թերթ 117ա:

¹³ Անդ, թերթ 1բ:

¹⁴ Ձև. № 8150, թերթ 91ա—92բ:

¹⁵ Հովհ. Գրիմեցի, Պատմութիւն հոշակավոր վանիկ Հաղպատայ ս. Նշանին, Վիեննա, 1885, էջ 120—121:

¹⁶ Вахушти, Географія Грузии, Тифлис, 1904, стр. 33.

ու այլ հարստությունները: Այդ մասին նույն Հովհ. Ղրիմեցին պատմում է, թե ինչպես Հալսպասի առաջնորդ Աբրահամ Թիքերտալոցին և ում բախտախնդիր Պետրոս Տիրացու, դուրս են հանում քարայրների ձեռագրերը և դրանք, ինչպես նաև վանքում գրտնրվող վերոհիշյալ ձեռագրերը, կարճ ժամանակում անհոգաբար շտայում են, վատնում, ցրում, իսկ նրանց հին, մաշված, թերթահան, կազմահան օրինակները հրկիզում: «Ժողովեայ առհասարակ և դիզեայ հանդէպ զանգալատան դրան՝ իբր տասն կամ երկուտասան ոտնաչափ քարձրութեամբ,—պատմում է նույն հեղինակը,—հուր էարկ և այրեաց իբրև անպիտան»¹⁷:

Այո՛, եղել են նաև այսպիսի հոգևորականներ: Եվ դրանցից հետո էր միայն, որ քարայրներում դեռևս մնացած ձեռագրերի բախտով սկսեցին հետաքրքրվել Հովսեփ արք. Արղությանը, Սարգիս արք. Ջալալյանը, Աղեքսանդր Երիցյանը, Գյուտ քահանա Աղանյանը և ուրիշներ՝ հասնելով մասնակի արդյունքի:

Հաղպատ-Սանահինի ձեռագրերի ոչնչացման հիմնական պատճառը, սակայն, եղել են սելջուկյան, մոնղոլական, պարսկական, կովկասյան լեռնցիների և ուրիշ ասպատակողների քարքարոսությունները: Նրանք կա՛մ հրկիզում և ոչնչացնում էին այդ արժեքները, կա՛մ գերեվարում, որպեսզի հետո ծանր գնով վաճառեին հայերին:

Նման արշավանքներից մեկի մասին Սարգիս վարդապետը գրում է. «Յարշաանս անդ Մահմատայ արքային պարսից ի Վրաստան ի գերել նորա գՏիխիս՝ ոչ միայն գրությունք և մատենք յիշատակարանաց վանսց, այլև բովանդակ անօթք և կայք նորա ի քաղաքի անդ գոլով՝ համանգամայն յափշտակեայ կորան»¹⁸:

Հատ երևույթին այդ հարստությունները նախապես լիոխադրված են եղել Թիֆլիս՝ պահպանության: Երևի հենց այդ ժամանակ, գուցե և ձեռագրերի հետ Հաղպատից Թիֆլիս է տեղափոխվել նաև Սայաթ-Նովան և մի քանի օր հետո Թիֆլիսի ավերման ժամանակ նահատակվել:

Կորած ձեռագրերից է Հաղպատի վանքի ավանդատալյանը կամ «Քոթուկը»: Այն ստեղծված է եղել վաղ ժամանակներում, և նրա մեջ արձանագրված են եղել արքայական ու անհատական բոլոր նվիրատվությունները, համապատասխան իրադարձությունները, դեպքերը: Վկայված է, որ այն

1785 թվականին, Աղա Մահմեդ իսկի ճշված արշավանքի ժամանակ, «կորցի և անհետ լինի ընդ այլոց կայից մեծաստանիս... Բանակություն նորա, ըստ պատմելոց ականատեսից, ի չափ մեծությեան Աստուածաշունչ մատենի. տուփ նույա... շրթայագործ արձաթի պահպանակօք, յորում կային արձանագրեայ անուանք և ընծայք և պատճէնք հրովարտակաց և ձեռնադրութեանց քազում թագաորաց և իշխանաց Հայոց և Վրաց, և այլ քազմագան իրք և քանք պիտանիք...»¹⁹:

Ասեմք, որ նման մատյան չունենք առհասարակ. եղածը Սանահինի «Քոթուկն» է, որը շատ աղքատիկ ու անշուք է այս կորածի համեմատությամբ:

Վրաց Վախուշտի արքայազնի վերոհիշյալ աշխատության 1804 թվականի հրատարակության մեջ, քարայրներում պահվող ձեռագրերի մասին խոսք եղած տեղում, տրված է հրատարակողի հետևյալ ծանոթությունը. «Վախուշտիի հաղորդումը (ձեռագրերի մասին) ճշմարտվեց. այդ քարայրներում գտնրված մի քանի քարացած ձեռագրեր հանձնրված են գիտությունների ակադեմիային. իսկ «Իվեքիա»-ի անցյալ տարվա դեկտեմբեր ամսվա համարում տպված հաղորդման համաձայն նորից գտնված են շատ ձեռագրեր»:

Մեր Մատենադարանում այժմ կան մի քանի մեծարժեք ձեռագրեր՝ հանված այդ այրերից: Դրանցից արդեն հիշեցինք Սանահինի հուշակալոր «Քոթուկը»: Այդպիսիներից են նաև ամբողջապես քարացած ձեռագիրը և ուրիշներ:

Վերջերս Մատենադարանից հատուկ մի արշավախումբ մեկնեց և այդ քարայրներում («Աչառաց այր», «Ջառնի այր», «Պառնի այր», «Ծակ այր»), հայտնաբերեց 8—15-րդ դարերին պատկանող խիստ քայքայված քազմաթիվ ձեռագրերի քեկորներ, կազմի տախտակների և կաշիների մնացորդներ, որոնք տեղափոխվեցին Մատենադարան²⁰:

Հաղպատ-Սանահինյան մատենադարանները, այդուամենայնիվ, իրենց գոյությունը պահպանեցին մինչև 1830-ական թվականները: 1831-ին այդտեղից Մատենադարան են տեղափոխվում հազարամյա գոյատևության վերջին փաստական վկաները, ընդամենը 45 ձեռագիր (12-ը՝ Հաղպատից, 33-ը՝ Սանահինից): Դրանցից հետո նրանք, որպես մատենադարաններ, ավարտում են իրենց պատմական պանծալի դերը: Պետք է ասել, սակայն, որ նրանք հիմա էլ որոշ տոմսով

¹⁷ Հովհ. Ղրիմեցի, Նշված աշխ., էջ 122—123:
¹⁸ Հովհ. Ղրիմեցի, Նշված աշխ., էջ 45—46:

¹⁹ Աճ, էջ 128:
²⁰ Բանկեր Մատենադարանի, № 5, 1960, էջ 535—538 (11. Քույրանյանի մատերով):

դեռ չեն «հանձնվել»: Խոսքը քարայր-պահոցների մասին է, որոնց խորհրդավոր խորշերում այսօր էլ շատ մատուցներ, ով գիտե, գուցե և բազմաթիվ ամբողջական ձեռագրեր կան:

Հաղպատ-Սանահինի ձեռագրական ֆոնդերը, կազմված լինելով հին ձեռագրերից, իրենց մեջ ունեցել են նաե խիստ հազվադեպ ունիկումներ, որոնցից է, օրինակ, «Թարգմանչագիր» կոչված սաղմոսարանը, որի ծնունդը կապվում է Մեսրոպ Մաշտոցի, Սահակ Պարթևի և նրանց աշակերտների հետ: Այդ ձեռագրի հայտնաբերողը եղել է Հովհաննես Սարկավազը: Նշված ձեռագրի հրչակը ժամանակին այնքան մեծ է եղել, որ Հովհաննես Գառնեցիին ոտքով մեկնել է այնտեղ և ընդօրինակելով՝ տարել Գառնի: Այդ ձեռագրից նաև շատ ուրիշներն են օգտուղվել: Մեծ հուշակ է ունեցել Սանահինի «Մաշոց»-ը: Արվեստի բացառիկ նմուշ է 1211 թվականին ստեղծված Հակոբ Գրչի և Մարգարե Նկարչի Ավետարանը: Այստեղ է, որ խորանների սրբազան վերնամասերում տեղ են գտել իշխանական ծագում ունեցող մի աղջիկ և մի տղա՝ ձեռքին մեծ ձուկ: Դիմացից, ավետարանական համաբարբառների միջից, լսվում է աշխարհիկ մի առօրյա ձայն՝ հասնելով՝ ասես մինչև մեր ականջը. «Ծերանի՛կ, քանի գաս՝ ձուկն բեր»:

Ըստ երևույթին Ծերանիկը կամ Ծերենիկը ոչ այլ ոք է, քան Սանահինի այն մեծահարուստ Ծարենիկի հաջորդը, որի մասին 1152 թվականի արձանագրությունն ասում է. «...տուաք գտուրք Մարգսի տանն՝ Սարգսի՝ Ծերենկանն որդոյն»²¹: Եթե այդ, ապա նշված ձեռագրում առկա են իրական դիմապատկերներ:

Հետաքրքիր կլիներ իմանալ, թե որն է ելել տեղում ստեղծված առաջին ձեռագիրը: Բարեբախտաբար ունենք համապատասխան վկայություն: Սանահինի «Քրթուկում» արտագրված է նրա հիշատակարանը. «Ես անարժան... գրիչս Սիմեան... ՆԻԱ (թուականին) ի նորաշէն վանքս, որ կոչեցեալ Սանահին, հրամանա հար իմոյ Յովհաննիսի, որ էր վանիցս շինութեան ամբ Զ...»²²: Այստեղից էլ՝ վանքի շինության թվականը 972—8—968 կամ 987, նայած, թե տոմարական ճշգրտված հաշիվները ի՞նչ ցույց կտան: Ինքը՝ ձեռագիրը գրված է եղել 972 թվականին, Սանահինի վանքի կառուցման 8-րդ տարում: Կորած է նաև այս ձեռագիրը:

Վերևում ակնարկ արվեց նաև կնոջ դերի մասին Սանահին և Հաղպատ մենատուանների հիմնադրման և վանքերի կառուցման առնչությամբ: Դա լինելով հայ իրականության բնութագրական կողմերից մեկը՝ յուրովի արձագանք գտավ Լուսիս ձորերում և սարավանդակներում: Խոսքովանուշի օրինակով այդ կողմերում, ազնիվ նպատակներից մղված, նորանոր տիկիներ և օրիորդներ երևացին, նրանցից մեկը (Վանեհի) մի ամուր կամուրջ կապեց Հաղպատ տանող ճանապարհի գետանցի վրա, մյուսը (Մարիամ) հիմնեց Հաղպատի Կյուրիկյան արքայատոհմի տապանատունը, երրորդը կառուցեց ս. Աստվածածնի եկեղեցին, որը հաճախ նրա անունով կոչվում է Խաթունաղեն, մի ուրիշը «ոսկեմած» ձեռագիր ընծայեց վանականներից, և յուրաքանչյուրն իր ուժի սահմաններում նպաստեց ընդհանուր գործին:

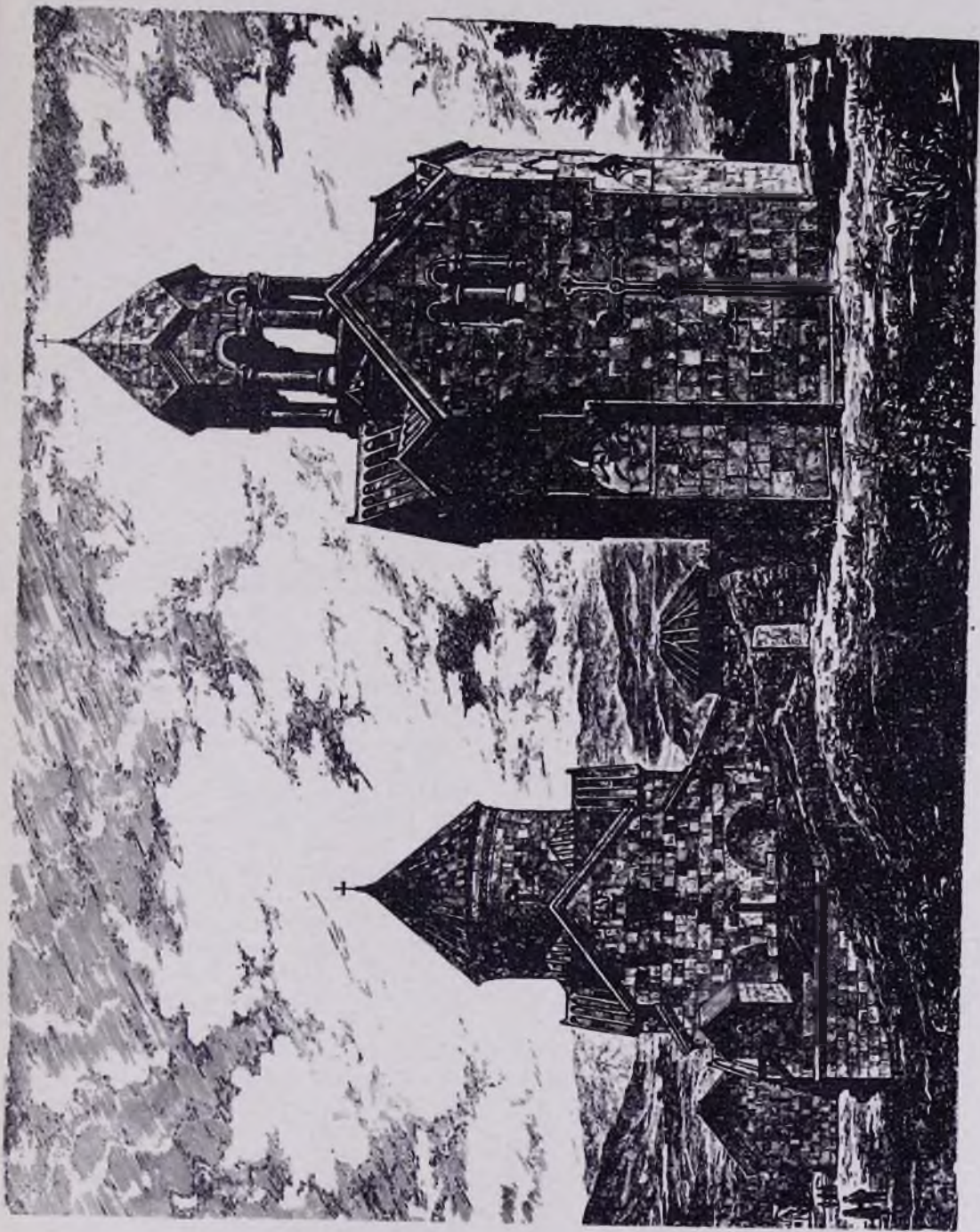
Հաղպատ-սանահինյան մենաստանները, նվիրված լինելով գրչության, դպրության, լուսավորության, գիտության նպատակներին, միաժամանակ հանդիսանում էին քաղաքական կյանքի նեո կապված կենտրոններ: Չմոռանալ, որ դրանք հիմնադրված և հարստացված էին թագավորական ընտանիքների կողմից: Այդտեղ էին հաճախ թաղվում երկրի կյանքում մեծ դեր խաղացած գործիչները՝ ավելի քան պատկառելի դարձնելով սրբավայրերի հեղինակությունը: Ըստ երևույթին, այդտեղ են պահվել նաև թագավորական հին ու նոր զանազան ձեռագրեր, հրովարտակներ և թղթեր: Այդ մասին է հուշում մեր Մատենադարանի № 7777 ձեռագիրը, վկայելով, թե Հովհաննես Սարկավազը վերոհիշյալ թարգմանչագիր սաղմոսարանը գտավ «ի յարկեղ սուրբ վարդապետացն և թագաւորացն»: Հայ գորավարները, ուազմի դաշտ մեկնելուց առաջ, հաճախ, այստեղ էին գալիս երդվելու, աղոթելու և օրհնությունն ստանալու:

Հովհաննես Թումանյանը նման արարողություններ է նկատի ունեցել՝ «Անուշի» առաջին տարբերակում՝ գրելով.

Այս ձորերումն էր, որ Բագրատունից
Բախտի հետ խաղաց յուր խաղը վերջին.
Սեզ Տուտեորդին, Օհան Օձնեցին
Հայրենյաց պաշտպան սուսերն օրհնեցին:

²¹ Կ. Ղաֆադարյան, Սանահինի վանքը և նրա արձանագրությունները, Երևան, 1857, էջ 88—100:

²² Ձեռ. № 8081, թերթ 18բ:

ՀԱՆՐԱՄԱՏ ԵՒԻՂԵՑՈՒՆ ԻՆ ՏԱՆԳԱՆԱՏՈՒՆԸ (XII—XIII ԿԿ.)

(Նկարիչ՝ Գր. Ավագյան)

Հաղպատ-Սանահին մենաստանների հայրենասիրական աշխատանքների մեջ առանձին տեղ էր գրավում դավանանքի անխտոր ընթացքի պահպանությունը: Ինչպես երևում է, այստեղ էր տեսական այն անխախտելի ամբողջը, որին բախվում էին հունամուլ գործիչները և հյուզանդիոնի գործակալները Անիի անկման նախօրյակին: Դրա փայլուն վկայությունն է քաղաքական առումով կասկածելի Պետրոս Գետադարձ կաթողիկոսին՝ Դիոսկորոս կաթողիկոսով փոխարինելու միջոցառումը. իսկ վերջինս Սանահնեցի էր: Ըստ երևույթին, դեպքերն այլ ընթացք կրատանային, եթե Գետադարձի կողմնակիցները նորից չհեռացնեին Դիոսկորոս Սանահնեցուն և տեղը չբազմեցնեին Պետրոս Գետադարձին: Շատ չանցավ այդ օրից, երբ վերջինս հույներին հանձնեց քաղաքի մուտքերի բացայինները: Դիոսկորոսի առողջ և անդավաճան վարքն էր պատճառը, որ իր միջավայրում հա մինչև վերջ հորջորջվեց կաթողիկոս:

Անեցիներն էլ, որ մի օր, նրա դեմքի կաթողիկոսական քող պատռելով, գահնկնեց էին արել նրան, ըստ երևույթին, շուտով զղջացին: Պահպանված մի գրույցի համաձայն, Անիի բնակիչները այդ դեպքից հետո Անիին հասած կոտորածների ու ավերածությունների հիմքում տեսնում էին Դիոսկորոս կաթողիկոսի գահազրկումը: Ուստի նրանք մարդ ուղարկեցին Սանահին՝ նրա գերեզմանից մասունքներ գողանալու և Անի տանելու, որպեսզի անեցիները զղջալով աղերսեին ու հալցեին նրա օգնությունը, «զի թերևս թողութիւն արասցէ քաղաքիս»: Սանահինի առաջնորդը, իմանալով այդ մասին, արգելեց նշխարներ տեսլախոյնելը՝ ասելով. թող «ժողով բազմութեան բնակչացն Անույ այստ գայցեն և մեք ընդ նորա պաղատեսցուք՝ խնդրել զթողութիւն»²³:

Զրույցը՝ գրույց, բայց այս գրույցի հիմքում ընկած է Դիոսկորոսի քաղաքական հայացքների պաշտպանության գաղափարը:

Երևում է նաև, որ այս նույն միջավայրի այնքան անվանի գործիչ Գրիգոր Մագիստրոսը գայթակղվել և հեռացել էր հաղպատ-սանահինեցիներից՝ մտնելով Պետրոս Գետադարձի կուսակիցների շարքը: Սանահնեցիները չեն մոռագել այդ և կշտամբական նամակ են ուղարկել նրան՝ Հայոց Միջագետք: Գրիգոր Մագիստրոսը, որ արդեն զղջացել էր, տեսնելով հույների խաբեությունը, նամակ է գրում, հավատացնելով, որ երբեք չպիտի մոռանա նրանց, ինչպես «Այն-

ոքիկ, որք վարեալք էին ի հաբելովն ուխտելն առ յԵրուսաղէմ»: Ուշ էր արդեն: Սանահինը, սակայն, կայուն էր, արդարադատ ու ճշմարիտ՝ իր լեռնային անցված բարձունքների նման:

Կլամենայինը գնահատական խոսք ասել նաև Հաղպատ-Սանահին այն դերի մասին, որը վերաբերում է Հյուսիսային Հայաստանում, Վրաստանում և Աղվանքում գտնվող հայ բնակավայրերի ազգային կյանքը հրկելու և «հովվելու» բնագավառին: 18-րդ դարի մի վավերաթուղթ տալիս է մի հազվագյուտ ցանկ, որն օգնում է տեսնելու հայ ժողովրդի էթնիկական լայնասփյուռ այն սահմանները, որոնց վրա իր հոգևոր իշխանության պահպանիչ լեներն էր տարածել Հաղպատը: Ըստ այդ վավերաթղթի Հայաստանի, Վրաստանի և Աղվանքի թագավորները 11-րդ դարում Հաղպատի իրավունքների տակ են դնում հայաբնակ և լուսավորչական հետևյալ թեմերը (առունները մասամբ աղավաղված են). «Ալստեանցն, Տաշիրն... Լօռի... Բազանց տաղան... Նօրանուտակոտն... Հայունույ և Ծանկունույ տախտն... Օձնու տախտն... Թիֆլիզ քաղաքն, Վեր[ի]ն Գօրի, Սամշվերդէն, Դմոնիսն և Բողամու ձորն... Վերի Յիսելվան, Թամարշէն, զՕրինքն, Չիխօրն, Սամծուերն և Մձօվրեթն... Բրինձն, Նաբաստելվն... Սուրամն, Ղօզիցին, Ատենն, Դեղումն, Կախէթն, Ծաքին, Վարխրուանն, Զուրուբաթի Ծալրն, քոյր Սուխէթայ տանն, Նախէ Դոտն, Ծապալայն, Տալաւերն... Ախալքալաքն, Սամցխէն, Իմօզվին (Թմոզվին), Սաջաախօն, Զապէն, Իմերէթ, զԱրդանունն, Բուլբուլեանն, Քօրուլեանն, Սանտաղէն, Թատումն, Աժողվերն... Տայօղն, Գօրականն, Զորուզեղն, Կայեանն, Կայէժօնն, Աղեստաֆէն, Նօջարազարն, Մահկանն, Գաբէն, Ծամքօրն, Ծաքեն... Գաւազէնն, Բարամն... Մանասն... մինչև ի Վօղամած՝ իւրեան շրջակայ գիւղօրէիլքն» ու նրանց թեմերով²⁴:

Անշուշտ, նշված ոչ բոլոր վայրերի ամբողջ բնակչությունն է եղել հալ և դրանք ոչ բոլորն են ի սկզբանե եղել հայապատկան բնակավայրեր ու գավառներ, բայց որ այդպիսի զգալի տեղ են գրավում նշված ցանկում, վնլ է ամեն կասկածից: Ուշագրված է նաև Ատենի կոչված թեմը, որ մինչև օրս էլ կանգուն է հայոց ճարտարապետական կոթողներից մեկը՝ կառուցված 7-րդ դարում հայ ճարտարապետ Թողոսակի գլխավորությամբ: Պահպանված հայագիր և հայաբառ հիշատակարանն ասում է. «Ես Թողոսակ շինող սըր-

²³ Հովհ. Արիմեցի, Նշված աշխ., էջ 258:

²⁴ «Նումայ», 1898, Ա., էջ 260—284:

բոյ եկեղեցոյս»²⁶։ Նաև այդ թեմի վրա է, որ իշխել է Հաղպատը, որպէս իայ լուսավորչական թեմի։

Նման խնդիրները մեզ տանում են դեպի իր ժամանակի հայ-վրացական Ռարաբերությունները, որոնք միշտ էլ եղել են քարի-դրացիական։

Հայ-վրացական քարեկամական փոխհարաբերությունները՝ կապված Հաղպատ-Սանահինի հետ հնդց են գալիս։ Պետք է ասել, որ հենց սկզբից Հաղպատն ու Սանահինը հարգայից վերաբերմունքի են արժանանում նաև վրաց թագավորների և իշխանների կողմից։ «Ոչ միայն թագաւորք Հայոց, — գրում է Հովհաննէս Արիմեցի, — այլև թագաւորք Վրաց... պատուի կայան միշտ գայս աթոռ»։ Որպէս օրինակ նա հիշում է «Դավիթ որդի Գեորգեայ» արքային, «Գորգի քաջն՝ հայր Թամարայ թագուհոյն», իրեն՝ «Թամար թագուհուն», և ուրիշների²⁷։

Այդ քարեկամության բազմանշանակ դրսևորումներից մեկն է Հովհաննէս Սարկավազի և Դավիթ Վրաց թագավորի մտերմությունը։ «Քարթլիս Յխովրեբա» երկի ներմուծման հեղինակը գրում է, թե Վրաց Դավիթ արքան, որ շատ էր սիրում հայերին (և կինն էլ հայ էր), գալիս է առ ոտն «հոռետոր վարդապետի ի Հաղպատ՝ Սարկաւազ անուն խոստովանէր նմա գյանցանս իւր, և կորացուցեալ զպատուական գոյիսն՝ այրհնէր ի նմանէ. և նստէր ընդ նմա և փարէր զպարեանցաւ նորա։ Եւ նա ասէր. «Լուծեալ եմ և հոտեալ ի ծերութենէս. ի քաց գնա յինէն, զի մի՛ աշխատ լիցիս»։ Եւ թագաւորն համբուրէր և ասէր. «Անպակաս լիցի հոտս այս յինէն, հայր պատուական»։ Եւ (Հովհ. Սարկավազը)... գայս ասէր՝ եղեալ զձեռս ի վերայ զլիտյն. «Գտի գԴաւիթ ծառայ իմ և իւղով սրբով իմով ամծի գնա»... Եւ զուարճանայր արքայն, և զովէր զգեղեցկատիպ թարգմանութիւնն Հայոց»²⁷։ Այդ թարգմանությունը իսկապէս, հռչակավոր էր, որովհետև նկատի ուներ Հաղպատի վերոհիշյալ թարգմանչագիր Սաղմոսարանը՝ գտնված Հովհաննէս Սարկավազի ձեռքով։ Ուշագրավ է նաև այն պարագան, որ Վրաց Դավիթ արքան այնքան լավատեսյակ է եղել

իայն լեզվին և դպրությանը, որ նկատել է այդ Սաղմոսարանի ընտիր թարգմանություն լինելը։

Հաղպատ-Սանահինում, դարեր նստո, և-դել է նաև Վրաց Հերակլ Երկրորդ թագավորը և 1780-ական թվականներին Հաղպատում վերահաստատել նրա՝ կովկասահայության վրա ունեցած հին իրավունքները։ Հասկանալի է, որ նա այդտեղ պիտի հանդիպած յինքնր նաև իր վաղեմի քարեկամին և պարտական երգչին՝ Սայաթ-Նովային (արդեն տեր Ստեփանոս), որն այդ ժամանակ Հաղպատում տխուր կատակով մրմնջում էր.

Հաղպատի լուսարար Սայաթ-Նովեն իմ, Մե կանթեղս վառելու ձեթ չունիմ...

Առհասարակ Հաղպատն ու Սանահինը հանդիսացել են արքայական մեծաստաններ, և նրանց հետ ավելի շատ թագավորական առօրյա է կապված եղել, քան որևէ այլ մեծաստանի հետ։

Կիլիկյան հայ թագավորներն անգամ, հետվից հետո, չէին մոռանում Հաղպատն ու Սանահինը։ Հայտնի է, օրինակ, որ 1271 թվականին Լևոն Երրորդ թագավորը, իր օժան առիթով, Հաղպատին է նվիրում շատ ընծաներ, այդ թվում նաև «ընտիր գրչագիր օրինակ մի Սաղմոսամեկնչի կամբրոնացոյս»։

Հիրավի, մեծ և հարուստ է եղել Հաղպատ և Սանահին մեծաստանների առօրյան։ Նշրանք ապրել են հազարամյա մի փառահեղ ու փոթորկոտ կյանք, որի նշանաբանն են հանդիսացել հետևյալ պատգամները. հայրենիք, ազգային անխտոր դավանանք, լուսավորություն, մշակույթ, ժողովուրդների քարեկամություն և խաղաղություն։ Այդ հալրենապահպան պատգամներով է, որ նրանք անցել են իրենց դժվարին ուղին՝ ձգված 10-րդ դարից մինչև 20-րդ դարը։

Պահպանվույաց տոհմի ներկայացուցիչներից մեկը, դեռևս 1080-ական թվականներին մի նվիրաբերության առիթով, Հաղպատի տեղավայրերից մեկի մասին գրել է. «զԱրծուէքոյնն ի Հաղպատ»։ Հիրավի արծվաբույն, այդ թվում և՛ Հաղբատը, և՛ Սանահինը, որոնց ճարտարապետական սրբազան կամարների տակ դարեր շարունակ ապրեց և հզորացավ, մաքառեց ու դիմացավ հայ ժողովրդի ազատասեր և արվեստասեր ոգին։

Մենք հպարտ ենք այդ սրբարաններով։ Աշխատենք միայն արժանի պահպանել ու մեկնաբանել լինել այդ լուռ կոթողների։

²⁶ Լ. Մելիքսեբ-Քեյ, Տեղեկագիր, 1946, № 5, էջ 4:
²⁷ Հովհ. Արիմեցի, Նշված աշխ., էջ 84:
²⁸ Բարթիս զխովրեբայի... հին հայերեն թարգմանությունը (հայերեն և վրացերեն), Թբիլիսի, 1958, էջ 255: